

ХАРАКТЕРИСТИКА ДИГЕСТ ЮСТИНІАНА ТА ЇХ РЕЦЕПЦІЯ У БІЛЬШ ПІЗНІХ СИСТЕМАХ ПРАВА

Харитоновна Т. Є. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри аграрного, земельного та екологічного права Національного університету «Одеська юридична академія»

Учаси пошуків генезису багатьох соціальних інститутів, духовних та моральних цінностей, звернення до даної теми є актуальним. Особливо якщо врахувати задачі вдосконалення чинного законодавства у відповідності з традиціями та тенденціями розвитку права в Європі на сучасному етапі.

Слід зазначити, що серед джерел, які мали яскраво виражений давньоримський генезис, варто зазначити Дигести. Практично усі правознавці, чії твори тут були використані, жили у добу принципату.

Дигести були однією із складових систематизації права, проведеної у Візантійській імперії у першій половині VI ст. н. е., відомої, як систематизація Юстиніана.

При цьому Юстиніан не ставив перед собою мету створити єдиний законодавчий акт *Corpus juris civilis*, що йому нерідко приписують більш пізні дослідники, а прагнув забезпечити три напрямки: створити Кодекс для практичного ужитку, Дигести – для забезпечення підвалин правосвідомості та правової культури, Інституції – для закладення фундаменту юридичної освіти.

Метою цієї статті є зазначення характеристики Дигест та визначення подальшої рецепції їх положень у системах права.

У Дигестах зібрані були твори 38 чи 39 знавців права [1, С. 35-36], неповний список яких прикладений до давнього рукопису. Структурою Дигести у загальному вигляді нагадують Кодекс Юстиніана. Матеріал поділений на 50 книг, які крім 30-32 книг розпадаються на титули. Книга 1 слугувала вступом, а також містить загальні положення про право та державу; книги 2-46 присвячені питанням приватного права та слідує системі преторського едикту із значними змінами та доповненнями; книги 47-48 відведені кримінальному праву та процесу; книга 49 – оскарженню, фінансам та військовому праву; остання 50 книга – муніципальному праву та особливим доповненням.

Книги не мають власних найменувань, в той час як титули, на які поділяються книги, опоряджені заголовками, котрі у багатьох випадках відтворюють рубрики «постійного едикту», а також нерідко співпадають з назвами відповідних титулів Кодексу Юстиніана.

Титули, у свою чергу, поділяються на фрагменти, кожен з яких є витягом з одного із творів одного з правників. Якоїсь субординації (за авторитетом, часом написання твору, його обсягом тощо) не просліджується, але великі фрагменти для зручності поділено на параграфи. Специфічною рисою викладу матеріалів в Дигестах є те, що кожен фрагмент починається з вказівки на те, хто є автором витягу і з якого твору.

Думається, що та подібність структури цих двох кодифікованих актів не випадкова і відображає загальну концепцію права як її уявляли у Східній Римській імперії у VI ст.

Поділ Дигест на книги є основним і згадується уже в § 1 Конституції «*Deo auctore*». Разом з тим, у тій же конституції (§ 2) передбачено поділ матеріалу Дигест на більш за розміром частини: 1) *Prota* (кн. 1-4) – загальні положення; 2) *De iudiciis* (кн. 5-11) – про речеві позови; 3) *De rebus* (кн. 12-19) – зобов'язальне право; 4) *Umbilicas* (кн. 20-27) – «середина (пуп)» – об'єднує матеріали про заставу, укладення шлюбу, посаг, розлучення та ін.; 5) *De testamentis* (кн. 28-36) – заповіти; 6) без назви (кн. 37-44) – містить, головним чином положення стосовно спадкового права; 7) без назви (кн. 45-50) – може найбільш дивна частина, оскільки надто вже різноманітні положення, що стосуються як приватного (кн. 45-46), так і публічного (кн. 48-50) права (книга 47 стосується як приватного, так і публічного права).

У самому тексті Дигест цей поділ на 7 частин відображення не знайшов, що викликає питання про його призначення. Деякі історики права вважають, що це пов'язане з намаганням передати схему коментарів до преторського едикту, інші

схилиються до думки, що це мало значення, скоріш за усе, для викладання права [1, С. 70-73]. Друга точка зору здається більш обґрунтованою, оскільки Юстиніан, як відомо, крім реформи права, мав на меті й реформування юридичної освіти, що було закріплено у конституції «Омпет», виданої у один день з конституцією «Танта» (Про затвердження Дигест). Тоді більш логічним здається не лише додатковий поділ Дигест (не лише на книги, а й на сім згаданих частин), але й відсутність назв чи специфічні назви деяких частин, а також об'єднання у останній частині положень приватного та публічного права.

Складачі Дигест, керуючись вказівкою Юстиніана, намагались уникнути повторів та протиріч, але повного успіху в цьому не досягли. В тексті є і повторення і протиріччя.

Для розгляду існує прекрасний рукопис VI чи початку VII століття. До 1406 року він знаходився в місті Тезі, але згодом був віднятий Флоренцією, де й зберігається до сих пір, чому і називається «Florentina». Коли в XI ст. відновилосся вивчення римського права і виник великий запит на списки Дигест, з'явилася велика кількість рукопису, багато із яких дійшли і до нас. Джерелом своїм вони мають Флорентину, але є сліди користування поряд з Флорентиною і іншого рукопису, нам невідомого. В цей час, однак, Дигести циркулюють не як щось єдине, а як три розірвані частини: від початку до титулу 24.3, від титулу 24.3 до 38 книги включно та від 39 книги до кінця. Чим викликаний такий поділ, невідомо [2, С. 240].

Що стосується змісту Дигест, то тут є особливості, пов'язані з відбором матеріалу.

Зокрема, комісія була обмежена у можливості вибору. Але це обмеження було скоріше формальним. Фактично ж вона могла використовувати висловлювання будь-якого автора, на кого посилався юрист, що мав *jus respondendi*. Разом з тим, Дигести являють собою приклад досить чіткого та послідовного відбору, з наданням переваги деяким авторам, чинники та критерії чого до останнього часу залишаються спірними у літературі. Так, з 39 цитованих юристів лише 3 жили у республіканський період (Квінт Муцій Сцевола, Елій Галл, Алфен Вар) і двоє – у період пізньої імперії – IV ст. (Гермогеніан, Аркадій Харізій), решта – у I-III ст., тобто у період принципату.

Звідси логічно слідує висновок, що у Дигестах відтворено тексти переважно трьохсотрічної давності на момент їх створення. А оскільки у IV-V століттях законодавча діяльність тривала, то вийшло так, що Дигести містять поряд з іншими матеріали, які напевне застаріли. Отже, Дигести є

не найкращим джерелом знань про реальне греко-римське право.

Дослідники також звертають увагу на різну питому вагу у Дигестах матеріалу належного тому чи іншому правникові.

Так, за приблизними підрахунками фрагментів, що припадають на того чи іншого автора, звичайно, зазначають, що частка Ульпіана складає третину Дигест (усього фрагментів – 9200), Павла – одну шосту загальної кількості фрагментів, Папініана – одну вісімнадцяту, Юліана – одну двадцяту, Помпонія та Цервідія Сцеволи – одну двадцять п'яту, Гаю – одну тридцяту, Модестіна – одну сорок п'яту і т. д.

За більш точними підрахунками Ульпіану належить 27 процентів усіх фрагментів, Павлу – 22,8 %. Загалом, правникам, згаданим у законі 426 року «Про цитування» (Ульпіану, Павлу, Папініану, Гаю та Модестіну) належить близько 66 % усіх фрагментів.

У романістичній літературі провадилися також підрахунки питомої ваги обсягу тексту, що припадає на долю різних авторів. Результати виявились не менш цікавими. У такому випадку частка Ульпіана складає близько 40 %, Павла – 20 %. Решті 37 (36) юристам, згаданим у Дигестах залишається лише близько 40 % на всіх.

Існують різні припущення щодо чинників такої диспропорції.

Зокрема, було висловлено точку зору, згідно якій комісія при підготовці Дигест скористалась матеріалами, які з'явились раніше. Це могли бути коментарі Ульпіана по едикту та до положень цивільного права, а також матеріали комісії Теодосія II, до завдань котрої спочатку входило не лише створення Кодексу, але й загальна обробка (кодифікація) різноманітного юридичного матеріалу: як законодавчих актів, так і відповідей знавців права.

Інша точка зору полягає в тому, що надання переваги творам вказаних авторів пояснюється тим, що видатні юристи завше згадували у своїх творах погляди попередників, погоджуючись або полемізуючи з ними. Таким чином, вони ніби дали підсумок розвитку юридичної думки на III ст. Тому комісія не повторювала з давніших правників те, що можна було запозичити безпосередньо і у більш доскональній формі з нових юристів. Консерватизм римських правників призвів до того, що і в Ульпіана, і у Павла ми знаходимо більш або менш повні картини римської юриспруденції з окремих питань [3].

Як здається, повністю погодитись з такою позицією не можна. Звичайно, консерватизм римського права, створював умови для цитування творів, написаних не лише роки, а й століття тому (цим пояснюється та обставина, що у Дигестах більша

кількість юристів згадана у цитатах, ніж є авторами фрагменти (51 проти 39). Разом з тим, така теза не спростовує припущення про підготовку Дигест на матеріалах творів небагатьох правників, насамперед, – Ульпіана та Павла, частка фрагментів (текстів) з творів яких за будь-яких умов складає не менше половини загального обсягу.

На підтвердження цього можна навести такі докази.

По-перше, згадані юристи жили й творили на рубежі II-III ст., що надавало їм можливості узагальнювати висловлювання попередників. Наступний «за популярністю» у компіляторів Дигест Папініан жив, приблизно, у той самий час, однак його твори, як такі, що мали практичну спрямованість, склали самостійну групу фрагментів (так звана, маса Папініана). Тому його одна вісімнадцята частка має особливу вагу і, на нашу думку, має стояти за загальною шкалою порівнянь. Що ж стосується наступних за «ступенем цитованості» Юліана, Помпонія, Цервудія Сцеволи, то вони жили у II ст. і до того ж у своїх творах, як правило, не давали, широких оглядів позицій попередників.

Цей момент є, як здається другим доказом правдивості припущення, що Дигести складено, насамперед, на матеріалах вказаних творів Ульпіана та Павла. Для того, щоб розвинути це положення, торкнемось особливостей творчої манери одного та другого.

Ульпіан досконало знав усі галузі права та всю попередню літературу і намагався вичерпати її настільки повно, щоб надалі до неї вже не було потреби повертатись. Головна праця Ульпіана – 83 книги коментарів ad edictum – характерна бездоганним добром матеріалу, проблематики, а також незалежною точкою зору. Вона містить точні цитати з едиктів та позовних формул; єдину модель розроблено надзвичайно ретельно, фраза за фразою, іноді слово за словом. Власне, це неформальна кодифікація класичного викладу едикту, одне з найбільш видатних творінь усієї науки римського права. Схожа оцінка його коментарів до цивільного права у 51 книгах, де теж дуже багато цитат з попередників. Обидва твори до того ж аналогічні за тенденціями та технікою.

Отже припускають, що Комісія взяла за основу саме ці праці Ульпіана, саме у них «запозичивши» й більшість цитат (фрагментів), належних іншим юристам. Це цілком задовільно пояснює стрімкі темпи її роботи – адже їй довелось опрацювати близько трьох мільйонів рядків за дуже короткий термін (три роки), що навряд чи в людських силах. Крім того, така версія пояснює не зовсім логічний вибір матеріалу для компіляції: маса цивільного права та маса едиктна, згруповані й вміщені

підряд одна за іншою по окремих титулах. Якщо головними джерелами були коментарі Ульпіана до цивільного права та до преторського едикту, то так і було подано цей матеріал.

Але якщо праці Ульпіана були основою, то чому досить широко використані роботи Павла (причому з таким великим відривом від решти цитованих юристів)?

Відповідь, як здається, полягає не лише в тому, що вони були сучасниками, але й у особливостях творчості Павла та його стосунків з Ульпіаном.

Як зазначає М. Бартошек, Павло був самим плідним з усіх римських юристів [4, С. 341]. Тонкий, глибоко освічений теоретик, вирізнявся критичним підходом. Написав примітки до творів Юліана, Нерація, Сцеволи та Папініана, витяги з Pitham Лабейона та Digesta Алфена. Його твори охоплювали всі галузі права, особливо приватного. Відомі коментарі ad Plautium, ad Edictum (76 книг) та ad Sabinum. Таким чином, Павло теж був цікавий не лише сам по собі, але й тією інформацією про інших правників та точки зору останніх, яка містилась у його творах. Крім того, маємо справу з коментарями до тієї ж маси (за тією ж схемою), котра лягла в основу Дигест: коментар до цивільного права, коментарі до едикту.

Втім компілятори, мабуть, не змогли б обійтись без посилань на Павла (точніше, без використання його творів) ще з однієї причини. Є достатні підстави припускати, що між ними та Ульпіаном існувало наукове суперництво, внаслідок чого вони, хоча і жили в один час, і писали на подібні теми, ніколи не цитували одне одного.

З вказаних міркувань цілком логічним здається припущення про те, що саме твори двох вказаних видатних правників слугували підґрунтям «теоретичної» частини Дигест, в той час як твори Папініана забезпечували сторону «практичну». В кінцевому підсумку вони були й джерелом більшості фрагментів.

Особливістю Дигест є, так звані «інтерполяції». Суть їх полягає в тому, що При складанні Дигест за вказівкою Юстиніана I, було зроблено низку правок, змін і доповнень у текстах оригінальних праць римських юристів класичного періоду. Такі зміни і доповнення (інтерполяції) істотно змінили у деяких випадках зміст (а іноді і дух) першоджерел. Це зумовило критичне ставлення багатьох романістів до Дигест Юстиніана як першоджерела римського права, оскільки багато хто вважав, що в результаті кодифікації з`явилася праця, що відображала дух не стільки римського, скільки візантійського права [3, С. 53-60].

Інтерполяції дійсно являють певну небезпеку помилки при встановленні автентичності положень

Дигест римським першоджерелам, однак ця небезпека може бути подолана за допомогою звернення до юридичних пам'яток класичного та післякласичного періоду, що дійшли до нас. Зокрема, такими пам'ятками є праці Павла, Ульпіана, Ватиканська книга фрагментів, співставлення Законів Мойсея та римських і, звичайно – Кодекс Феодосія, складений фактично у добу завершення формування класичного римського права.

Від інтерполяцій слід відрізнити глоси, тобто пояснення незрозумілих слів та термінів переписувачами та читачами, що потрапляли в тексти у рукописах та до компіляторів.

Таким чином, оцінюючи значення систематизації Юстиніана для рецепції римського права у більш пізніх правових системах, слід зазначити, що рецепція римського права відбувалася у двох видах: безпосередньо та опосередковано (безпосередньо – завдяки католицькому впливу, оскільки Західна церква жила за римськими законами, і опосередковано – через німецьке, польське, литовське право). Це зумовило вплив римських та візантійських правових ідей на формування українського законодавства цієї доби, зокрема, на законопроекти, створені в Україні у XVI – XIX ст.

Слід зазначити, що внаслідок як західного, так і східного впливу, право України формувалося як синтез місцевого звичаєвого права, рецепованого римського та візантійського права.

Якщо врахувати, що німецьке та польське право того часу формувалося під помітним впливом положень римського права, відображених у Кодексі, Дигестах та Інституціях Юстиніана, то здається обґрунтованим загальний висновок про наявність рецепції римського права на підставі систематизації Юстиніана в Україні у XVI ст. Особливостями її було те, що відбувалось начебто «подвійне накладання» римсько-правових ідей – через давньоруське право, яке зазнало часткового впливу візантійського (опосередкованого – римського) права, та через німецьке та польське право, де римське право було рецеповане за західноєвропейським типом.

Можна також погодитися з висновком, що у проекті першого цивільного кодексу України мала місце часткова рецепція римського права у його візантійській та західноєвропейській інтерпретаціях, а також німецьке та польське право, де мала місце рецепція римського права західноєвропейського типу. До цього слід додати те важливе уточнення, що підґрунтям і візантійського, так само, як і німецького, і польського права, були саме Кодекс та Дигести, створені під час систематизації Юстиніана.

Варто згадати, що сказане не стосується територій України, які знаходились під владою Австро-

Угорщини, Польщі, Румунії тощо, де діяло законодавство відповідної держави, що відображало Західну традицію права, характерною рисою якої є рецепція римського права у різноманітних формах.

Що стосується України в XIX ст. у її праві все більше відчувається переважання Візантійської традиції, зумовлене тим, що Україна на той час стала частиною Росії.

Торкаючись долі «права Юстиніана» в СРСР, треба мати на увазі, що, хоча радянська правова доктрина ґрунтувалася на догматі про оригінальний, самобутній характер радянського права, але опосередкована (головним чином, через німецьке право) рецепція римського права на підґрунті систематизації Юстиніана відбулася і в СРСР, зокрема, в УРСР.

Матеріали «Збірок Юстиніана» були використані за посередництва кодексів європейських країн як зразків законодавчих рішень. Зокрема, цивільні кодекси союзних республік, прийняті у 1922 р., відображали вплив Німецького Цивільного Кодексу, який мав основою матеріали систематизації Юстиніана. Процес такого опосередкованого впливу цих матеріалів продовжується і надалі. Вплив римського права на українське право проявляється зараз, головним чином, у впливі на філософію права; на процес правотворення; де використовуються рішення римських правознавців, зафіксовані у Дигестах; на формування загальної правової культури юристів.

Таким чином, значення систематизації Юстиніана, як матеріалу для наступних досліджень римського права та його рецепції у більш пізніх правових системах сумнівів не викликає. Але не менш важливим є значення систематизації Юстиніана, як прикладу законодавчих робіт кодифікаційного характеру, проведених у стислі строки у складних політичних та соціальних умовах.

Крім того, певне наслідування організаційних зусиль Юстиніана мало місце при створенні Австрійського цивільного кодексу та Цивільного Кодексу французів 1804 р.

Деяке запозичення методики законотворчих робіт мало місце і в інший час та в інших умовах. Так, створення Цивільного кодексу РРФСР 1922 р. відбувалося спеціальною комісією, що складалася з невеликої кількості фахівців. Роботи були виконані у стислі строки завдяки запозиченню законодавчого матеріалу – Німецького цивільного кодексу та проекту Цивільного укладення Російської імперії.

Поставлені завдання часу були належно виконані, а реалізація матеріалів та досвіду систематизації Юстиніана не втратила свого значення до сьогодні і може бути використана у процесі правової освіти та правотворчості в Україні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дождев Д. В. Римское частное право: Учебник для вузов / Под ред. В. С. Нерсесянца. — М., 1996. — 704 с.
2. Покровский И. А. История римского права. — СПб., 1998. — 560 с.
3. Перетерский И. С. Дигесты Юстиниана: Очерки по истории составления и общая характеристика. — М.: Гос. издат. юрид. лит., 1956. — 456 с.
4. Бартошек М. Римское право: (Понятия, термины, определения): Пер. с чешск. — М.: Юрид. лит., 1989. — 448 с.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена розкриттю характеристики Дигест Юстиніана, які були однією із складових систематизації права, проведеної у Візантійській імперії у першій половині VI ст. н. е., а також визначення впливу рецепції положень Дигест на подальше формування більш пізніх систем права.

Ключові слова: Дигести, систематизація Юстиніана, рецепція римського права.

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена раскрытию характеристики Дигест Юстиниана, которые были одной из составляющих систематизации права, проведенной в Византийской империи в первой половине VI ст. н. э., а также определению влияния рецепции положений Дигест на дальнейшее формирование более поздних систем права.

Ключевые слова: Дигесты, систематизация Юстиниана, рецепция римского права.

SUMMARY

The article reveals the characteristics of the Digest of Justinian, which was one of the components of the systematization of law, held in the Byzantine Empire in the first half of the 6th century, as well as determines the influence of the reception of provisions of the Digest for further developing more advanced systems of law.

Keywords: Digest, systematization of Justinian, the reception of Roman law.